

Наталя Білоус

### «ВІРНІСТЬ» І «ЗРАДА» У СВІТОСПРИЙНЯТТІ МІЩАНСТВА КИЇВЩИНИ ТА ВОЛИНІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Поняття «зрада», що було відоме людству віддавна, в останні десятиліття стало об'єктом жвавих історіографічних дискусій. Зокрема, відомий польський історик Януш Тазбір у своєму нарисі «Zdrada po staropolsku» простежує зміну уявлень про «зраду» і «зрадців». За його спостереженнями, в добу середньовіччя зрадцями називали всіх, хто бунтував проти володаря. В XVI — першій половині XVII ст. у Короні Польській почали розмежовувати зраду країни і володаря, заявляти про недотримання вірності цілій Речі Посполитій, називаючи винуватців «зрадцями усієї Корони Польської»<sup>1</sup>. «Зрада» у такому контексті не раз була об'єктом досліджень інших польських істориків<sup>2</sup>. Порівняльні характеристики «зради» за Статутом Великого князівства Литовського 1588 р. і «измены» Соборного Уложення 1649 р. проаналізувала відома російська дослідниця А. Л. Хорошкевич<sup>3</sup>. В українській історіографії вперше на антитезу «вірність/зрада» звернула увагу Н. М. Яковенко, дослідивши побутування цих понять в українському шляхетському соціумі Волині й Київщини<sup>4</sup>. Спеціальних наукових досліджень, присвячених їх дії у міщанському середовищі відшукати не вдалося. Тема «вірності», «віри» серед

<sup>1</sup> Tazbir J. Zdrada po staropolsku // Res Publica. Luty, 1995. S. 14–20.

<sup>2</sup> Lityński A. Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI–XVII wieku // Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. 119. Katowice, 1976; Konfederacja i rokosz w polskim prawie karnym XVI–XVII wieku // Studia Iuridica Silesianae. S. 2. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 200. Katowice, 1977. S. 144–147; Augustyniak U. Potworne konspiracje, czyli problem zdrady w Rzeczypospolitej w czasach Wazów // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. Półrocznik I/1. Warszawa: Sempex, 1994. S. 89–103; Shklar J. Dwuznaczność zdrady // Ibid. S. 21–33.

<sup>3</sup> Хорошкевич А. Л. «Зрада» Статута Великого князівства Литовського 1588 г., «измена» Соборного Уложення 1649 г. и демографическая политика восточноевропейских государств конца XVI – начала XVII в. // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы научной конференции. Вильнюс, 1989. С. 52.

<sup>4</sup> Яковенко Н. М. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. 1. Київ, 1992. С. 47–91.

міщан висвітлювалася передовсім у контексті історії релігії і релігійності, а також у подружньому, родинному житті<sup>5</sup>.

У ранньомодерному суспільстві «зрада» трактувалася в дещо іншому розумінні, ніж сьогодні<sup>6</sup>. І хоча в тогочасних правничих кодексах і законодавчих збірниках, якими керувалося міське населення в судовій практиці – Литовському Статуті, «Порядку міських судів магдебурзького права в Короні Польській»<sup>7</sup>, «зрада» розглядалася досить однобоко і «зрадці» представлені в них в основному як злочинці, у повсякденному житті в це поняття вкладався ширший зміст.

На прикладі нормативних джерел та поточних судових матеріалів, передовсім скарг, хотілось би показати, як функціонували в міському суспільстві ранньомодерної доби такі поняття як «вірність» і «зрада». Джерелами дослідження стали оціночні висловлювання міських урядників, рядових членів соціуму – свідків, ініціаторів та потерпілих у побутових конфліктах, бійках, сварках тощо. Усі значення даних понять відстежуються на сюжетах мирного періоду. Не бралися до уваги ситуації кризові, тобто такі, що траплялися під час військової небезпеки, війни, які вносили значні корективи в звичайні уявлення людей. Поза увагою залишилися також сюжети з релігійного життя міщан, питання віри/зневіри, унії/зради.

### «Зрада» і «зрадці» в законодавчих кодексах і збірниках

На прозору семантику слів «зрада» і «здрайца» в Литовських Статутах звернула увагу Н. М. Яковенко. За її дослідженнями, цими поняттями охоп-

<sup>5</sup> Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w. / Pod red. B. Geremka. Instytut PAN: Semper, 1997. Див. глави «Religijność miejska», с. 206–212; «Grzech i występki: normy i praktyka moralności społecznej», с. 533–576.

<sup>6</sup> Щодо поняття «зрада» словники подають схожі трактування. Див.: Макс Фасмер. Етимологический словарь русского языка / Пер. с нем. Т. 2. М., 1967, с. 105: зрадить, здрадить, «предать», часто в западно-русских грамотах конца XV в., также зрадца, здрадца – «изменник» заимств. из польск. zdradzić, zdradźca (соврем. zdrajca), чеш. zraditi, zrádca, которые калькируют ср.-в.-нем. ver-raten, ver-raeter. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 6. М., 1979. С. 62, 201: зрада – измена, предательство; зрада – измена, обман, предательство (1497). Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1. К.: Наукова думка, 1977. С. 408: зрада (стч. zrada, стп. zdrada) – зрада, віроломство (Хотин, 1448).

Сучасний тлумачний словник української мови трактує поняття **зрада** як: 1) віроломство, зрадництво, перехід на бік ворога; відступництво, запроданство; 2) порушення вірності у коханні, дружбі, невірність; 3) відмовлення від своїх переконань, поглядів і т. ін. Відповідно, **зраджувати** означає: 1) займатися зрадництвом, діяти підступно; 2) порушувати вірність у коханні, дружбі; 3) відмовлятися від попередніх звичок, поглядів; 4) перен.: втрачатись, слабнути (про пам'ять, зір і т. ін.); 5) виявити, виказувати щось перед кимось; 6) не виправдовувати чийхось надій, сподівань. Див.: Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 2. Київ, 1999. С. 172.

<sup>7</sup> Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Kraków, 1630 / Wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1953. Далі посилання і цитування здійснюватимуться за цим виданням.

лювалися всього три категорії правопорушників: 1) злочинці, звинувачені в «ображенні маєстату», тобто порушники вірності великому князю (II Лит. Ст., розд. 1, арт. 3); 2) слуги, що підняли руку на свого пана (II Лит. Ст., розд. XI, арт. 18), 3) особи, які здійснили потаємне «зрадницьке» вбивство (III Лит. Ст., розд. XI, арт. 17). Як бачимо, у перших двох випадках йдеться про зламання присяги сюзерену, третій трактується як ситуація, в якій присутній момент віроломства, «зради». Варто підкреслити, що злочинці такого роду мали підлягати не простій страті, а ганебному «срокгому каранью», тобто четвертуванню або посадженню на палю<sup>8</sup>.

Простежимо семантику слів «зрада» і «здрайца» на прикладі муніципальних законодавчих збірників «Порядок міських судів...» та «Артикули магдебурзького права...». У першому з них у розділі «O prokuratorach» в артикулі «Zdradliwego prokuratora wina» зазначено, що у випадку, якщо останній зраджував інтереси свого клієнта, на нього накладалося покарання безчестям:

«Prokurator gdyby w sprawie swego pryncypała zdradliwie postępował (курсив тут і далі – *Н. Б.*), iżeby się dobrowolnie przewyciężyć dopuścił або, przenäjęty od kogo, wywiedziawszy się wszystkich wywodów i obrony pryncypała swego, do przeciwnej by strony przystał a jego rzeczy bronił ku szkodzie pierwszego pana swego, karanie jego jest, że się zestawa bezecnym»<sup>9</sup>.

На цьому ж наголошувалося в іншому законодавчому збірнику – «Артикулах магдебурзького права...»:

«Prokurator, który by co zdradliwie uczynił, iżby umyślnie a dobrowolnie ku szkodzie tego, czyje by rzecz sprawował, dał na sobie zyskać, або też wiedząc już położenie rzeczy i obrony strony tej, czyjej się rzeczy sprawować podjął, żeby do strony przeciwnej przystał i sprawował або bronił rzeczy onego, przeciw któremu być miał, ku szkodzie pierwszego, którego rzeczy sprawować się był podjął, za to jaką winę a pokutę odnieść ma, iż bezecnym za to być ma»<sup>10</sup>.

Оскільки значна увага в судах надавалася репутації свідків, у «Порядку міських судів...» у розділі «O powodowej personie» зауважується, що позивач мав бути пильним щодо свідків аби ті його не зрадили: «aby sobie świadki zgotował a pilnie się wystrzegał, żeby od nich zdradliwą obietnicą nie był oszukany»<sup>11</sup>. У частині III в розділі «O świadkach» зрадці фігурують серед осіб, котрих суспільство зараховувало до злочинного світу, і яким заборонялося свідчити у суді: «Bezecni, krzywoprzysięzce, złodzieje, łotrowie, których u pręgu bito або się od tego odkupili, łupieżce, świętokupcy, zdrajce, błazniowie,

<sup>8</sup> Яковенко *Н. М.* «Чоловік добрий» і «чоловік злий»... С. 71.

<sup>9</sup> Groicki *B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego... S. 44.

<sup>10</sup> Groicki *B.* Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629 w Krakowie. S. 86–87 / Wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1953. S. 86–87.

<sup>11</sup> Groicki *B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego... S. 48.

межобójсе...»<sup>12</sup>. У цьому ж законодавчому збірнику фіксується неодноразово поняття «вірність» і такий вислів як «вірним бути».

### «Вірність» як відданість королю

«Вірність» у міському суспільстві раннього Нового часу асоціювалася з відданістю королю. Про це свідчить, зокрема, текст збереженої присяги київських міщан, складеної в грудні 1554 р. у зв'язку з загостренням військової небезпеки з боку Московської держави. Міщани, називаючи себе «отъчызьниками Великого князьства Литовського», у складний для держави час висловили свою відданість королю і готовність йому служити:

«Мы, подданыи гсдра нашего корола его млсти, штъчызьники Великого князьства Литовського, мещане киевские ... присагаемъ Богу в Троицы единому и Пречыстои Бгородицы и всимъ светымъ, ижъ господару нашому природноному королю и великому князю его милости Жыкгимонъту Авъгусту, будучы и мешъкаючы на тои Украине, в Киеве, и везде ингде с купьлами, торъговьлами своими езьдчачи на всакомъ местъцы будучы, маемъ его млсть гсдру нашому, Паномъ Радамъ и всимъ паньствамъ гсдрьскимъ *веръни быти*, веру, подданьство и всакие на послушгънейшые и зычъливыи послуги чынити, никому саиному, а шсобъливе московському великому князю...»<sup>13</sup>.

Присягу на вірність верховному сюзерену складали представники міських влад після кожної елекції нового короля.

Після укладення Люблінської унії 1569 р. на новоприєднаних до Корони Польської територіях повсюдно присягали земські, гродські, міські урядники. Зберігся список присяглих осіб Луцька, який дає певні уявлення про порядок цієї процедури. В ньому зазначені «дыкгнитаре княжата, панята, шляхта и рыцгерство, обывателе земли Волынское повету Луцкого», які з 16 по 25 червня 1569 р., згідно з королівським універсалом, складала «присягу повинную королю его млсти и Короне Полской». Церемонія відбувалась у Луцькому замку в присутності коморника та королівського комісара Станіслава Молського. Після осіб князівського та шляхетського походження «уряд меский луцкий и посполство» також «чинили присягу». Спершу її склали діючі міські урядники – бурмистр Василь Лукашевич, три радці й міський писар, потім лентвійт Степан Монтович, війтівський писар Іван Панкович та сім присяжників (лавників); за ними – цехмистри, які «присягли сами за себе и за всю братю цеху

<sup>12</sup> Там само. С. 132.

<sup>13</sup> РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 249, л. 73 об. Текст присяги цікавий ще й тим, що в ньому подаються імена 13 київських міщан, вірогідно, міських урядників, які на чолі з війтом Семеном Мелешковичем приїхали до Вільна для її складення. Повний текст присяги подається у Додатку № 1.

свого», а також дев'ятеро міщан, обраних від посполства<sup>14</sup>. Останніми присягали представники етнічних меншин (громад) – четверо вірмен, п'ять євреїв, п'ять караїмів<sup>15</sup>.

### **«Вірність» як відданість («слухняність» або «послушність») місту, громаді міста**

Згідно з нормами магдебурзького права, присягу на «вірність» громаді міста щороку під час виборів (елекції) обов'язково мали складати всі міські урядники. Як правило, одразу після виборів члени «Старої ради» звітували перед новообраними про свою минулорічну діяльність, складали фінансовий звіт, після чого відбувалася церемонія вступу на уряди новообраних осіб, які присягали на вірність міській громаді. І тільки тоді новий уряд вважався легітимним.

Присяга зобов'язувала урядників підкорятися і зберігати вірність магістратові, бути справедливими при розгляді судових справ, дбати про збагачення міста, не розголошувати міських таємниць. Її складали зазвичай у соборній церкві міста, де мала проходити служба, після церемонії вступу на уряди новообраних. Така практика присягання в культових спорудах (костелах, церквах) при вступі на міські уряди була звичною для більшості європейських міст, що вказувало на її сакральний характер та важливість для міщанського середовища. Окрім цього, присяга мала ще й важливе юридичне, суспільне й психологічне значення: присягаючи, майбутній член ради або лави підвищував тим самим свій суспільний статус і займав певне місце в структурі міської влади завдяки входженню до числа міських посадових осіб<sup>16</sup>.

Згідно з «Порядком права магдебурзького...» присягу мали складати такі міські урядники: радці, вїйт, присяжники (лавники), писар, прокуратор, а також міські слуги, підвойський, вїйтівський слуга<sup>17</sup>. Її виголошували за текстом, вміщеним у тому ж законодавчому збірнику:

«Я, N., присягаю Пану Богові всемогутньому і найяснішому панові нашому, королеві польському, та всьому посполству нашого міста. Хочу бути вірним і справедливим однаково як багатим, так і убогим, сусідам і гостям чинити і множити, наскільки вмю і можу. Таємниць міських словом або вчинком нікому не виказувати. Сварок у місті не допускати,

<sup>14</sup>ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 253 зв. – 259 зв.

<sup>15</sup>Там само. Арк. 260.

<sup>16</sup>Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1996. С. 102–104: «...Присягая, будущий член совета (или суда) повышал свой общественный статус и занимал новое место в структуре внутригородских социальных связей благодаря вхождению в число городских должностных лиц».

<sup>17</sup>Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego... S. 31, 33, 37, 38, 40, 44, 45, 53, 54, 55.

сиріт і вдів, згідно зі своїми можливостями, боронити. І тим не поступлюся через приязнь, страх, дарунки і таке інше. Тож допоможи мені, Пане Боже»<sup>18</sup>.

Подібну присягу склали 12 січня 1639 р. новообрані міські урядники в Луцьку. Церемонія відбувалася в ратуші у присутності дідичного вйта, шляхетного Андрія Загоровського, райців «Нової ради» – Семена Злоторовича, Яна Гепнера, Василя Шилневича, райців «Старої ради» – Нестора Говковича, Павла Антоновича, Яна Соколениці, Івана Антоновича, присяглих лавників – Самійла Кириловича, Антонія Деретятковича, Романа Лєвоновича, Максима Соколениці, Стефана Нестеровича, також цехмістрів і членів посольства. Тоді ж було обрано чотирьох бурмістрів. За двох з них – Семена Злоторовича і Яна Соколеницю – віддали голоси цехмістри і члени посольства, двох інших – Павла Антоновича і Андрія Созоновича – обрали згідно зі звичаєм, тобто за наполяганням вйта. Усі новообрані, як ідеться в записаному до луцької магістратської книги акті, «pod tąż przysięgą, którą przed tym wykonali na ten urząd burmistrzowski temu miastu *szłużyć wiernie* submittowali się u wszelakiey całości strzedż tego miasta i we wszystkim coby miastu należało czuinemi bydż, a potem miejsca swe zasiadszy wprzod pan Paweł Antonowicz, burmistrz, sprawowali»<sup>19</sup>. Дещо пізніше, 3 березня, було обрано нового міського писаря – Яна Томковича, який присягнув у ратуші в присутності таких міських урядників: вйта Андрія Загоровського, бурмістра Семена Злоторовича, новообраних райців Павла Антоновича, Андрія Созоновича, Яна Соколениці, лентвійта і райці «старого» Яна Гепнера, а також трьох лавників. Один із лавників – Самійло Кирилович подав писареві текст присяги, який її зачитав<sup>20</sup>. (Див. Додаток, док. № 2.)

Новоприбулі до міста особи, котрі приймали міське громадянство, зазвичай сплачували грошовий внесок до міського скарбу на кілька років наперед і присягали на вірність громаді та «послушність» раді міста:

«Я, N., присягаю Пану Богу всемогутньому і хочу *бути вірним і слухняним раді* цього міста у цей час і назавжди, вдень і вночі. Таємниць міських, особливо тих, які є важливими для міста, нікому не виказувати. А хто виступив би проти панів радців, посольства і справедливості, такому не допомагатиму і мушу його погамувати задля примноження пожитку міста. А якщо б хто-небудь щось несправедливе мовив про раду, тому згідно з усіма моїми можливостями буду противитися, а якщо б не

<sup>18</sup>Переклад з польської за вид.: *Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...* S. 31.

<sup>19</sup>ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 81.

<sup>20</sup>«Zasiedszy panem Samuelem Kirilowiczem, ławnikiem przysięgłym, za wydaniem sobie rotы na pisarstwo miejskie łuckie według formy w prawie maideburskim opisaney w te słowa przysięge wykonał...». Див.: Там само. Арк. 91 зв.

міг противитися і захистити її, тоді, свідчачи, обіцяю їй про те повідомити. То ж допоможи мені, Пане Боже»<sup>21</sup>.

Король Владислав IV для київських міщан видав особливий привілей від 27 березня 1645 р., яким дозволив приймати під юрисдикцію магістрата нових осіб при умові виконання ними «присяги на міщанство» і брав їх під свою оборону і протекцію, а також надавав можливість обиратись на міські уряди<sup>22</sup>. Ян Казимир підтвердив цей привілей киянам 3 квітня 1649 р.:

«...люди, которіє колвекъ такъ з рознихъ мествъ, местечокъ, сел, до того ж места ншого Києва приедут и тамъ жити осядут, яко теж и в месте Києве мешкаючи, в разном присуде люди, ежели би, которій люб торговій, люб ремесникъ, якои-колвекъ годности члвкъ, под право меское ратушноє права майдебурского поддати се хотель и, поддавши се присягу на мѣские права майдебурскіє мѣсту албо обоєму урядови его учиниль, теди по такомъ приятію мѣского таковіє всѣ уже за мешчанъ власнихъ киевскихъ юрисдикторовъ мѣских, а не за жаднихъ подданныхъ почитани бити меют. Которіи всѣ по учиненію присяги пред обоимъ маистратомъ киевскимъ, яко злученніи родная братія, под єдинимъ звономъ мешкаючи, всякихъ волностей мѣскихъ и годности заровно заживати будутъ, также на всякіє уряди мѣста ншого Києва подлуг звичаю мѣского, якій тамъ звичай несеть, яко то: бурмистровство, радетство, лавничество, ведлуг умієтности и способности и годности, обиранни и посаженни бити имѣют и посполъ о цѣлости мѣской, ради секрета и ради о добрѣ общемъ майстратовомъ змовленіє, никому обявляти не должны и подлугъ присяги своєй заховати мають»<sup>23</sup>.

Аби запобігти утворенню в містах приватних юридик, ради пильнували за тим, щоб новоприбулі мешканці, зокрема шляхта, в разі купівлі нерухомості приймали міське громадянство і виконували нарівні з міщанами міські повинності. Ці права міщан захищалися постановою сеймової конституції 1550 р.<sup>24</sup> та положеннями «Порядку міських судів...»<sup>25</sup>. В олицькій міській книзі 20 березня 1602 р. зафіксовано випадок, коли під час оформлення акту продажу будинку Катериною Мужиновою, дружиною Бартоша Миколаєвського, прибулому до Олики Петрові Пшекупному війт Вацлав Слонічевський вказав, по-перше, на необхідність складення присяги на вірність місту,

<sup>21</sup> Переклад тексту присяги подається за виданням: *Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...* С. 65.

<sup>22</sup> ЦДІАК України. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 115–116.

<sup>23</sup> Там само. Арк. 121 зв. – 122.

<sup>24</sup> *Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780.* Petersburg, 1859. Vol. 2. S. 8; *Ehrenkreutz. S. Z dziejów organizacji miejskiej Starej Warszawy.* Warszawa, 1913. S. 33–35.

<sup>25</sup> *Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego...* S. 73.

по-друге, сталого мешкання в купленому будинку і виконання нарівні з іншими мешканцями всіх повинностей<sup>26</sup> (див. Додаток, док. № 3).

Під час переходу міщан з інших юрисдикцій під міську, мала складатися аналогічна присяга «нового міщанина». Для прикладу наведемо одну цитату з випису з київських ратушних книг, де йдеться про прийняття під юрисдикцію магістрату нових осіб – ремісників-кравців Левона Морозовича та Івана Плискевича, які вийшли з-під замкової юрисдикції: «...до юрисдиции нашео меское прылучылися и присягу... в “Порядку” описаную на верность выконали, до которое милости и мы имъ з уприймою сердца нашего хут свою осведчили, и оных братью нашу до себе миле и любиме приневши...» (1649 р.)<sup>27</sup>.

Інститут присяги міщани широко використовували також у повсякденному житті. Її складали у тих випадках, коли хотіли підтвердити правдивість своїх слів чи вчинків. Іноді під час примирення у суді ворогуючі сторони присягали одна одній, обіцяючи покласти край усіляким сваркам і неприязні. З такою метою в липні 1601 р. до війтівського уряду м. Олика звернулися два рідні брати Іван і Василь Бояжиновичі: «chcąc między sobą uczynić pokoju wieczny a braterską miłość zachować między sobą, zawierając wszystkim niezaskom drogę...». Ініціатором примирення виступив старший з братів – Іван, який вів порядний спосіб життя, був добрим господарем, натомість Василь мав славу відомого розбишаки і п'янички й часто провокував брата на сварки:

«Iwan, iako starszy, przyczyny żadney do takiego złego mieszkania nie dawał, gdyż o dobrem mieniu tak swoim, iako też y braterskiem przemyślał, gospodarstwa pilnował to po części między niemi waśnielo, iż Wasiela który, opuściwszy domostwo o gospodarstwie nic nie myślił, ale ustawicznie się karczmą y piianstwem bawił, skąd prędszy do swarow z Iwanem podpiwszy przyczynę naydował. A za poduszczeniem ludzi przewrotnych do niezgod ciążania, pozywania przychodzili y przysięgi między niemi ieden przeciwko drugiemu w ieden z terminami urastały, co więc y s podziwieniem ludzi dobrych było. A na ostatek urząd sam na to częstokroć ich hamując się wzdrygał».

Аби покласти край неприязні, обидва брати публічно присягли в тому у суді: «Koniec tedy temu mieszkaniu ich niezgodliwemu nie chcąc na dzisiejszym terminie, gdzie ieden przeciwko drugiemu przysięgę wykonać miał za uzalowaniem się onych ludzie uczciwych włożyli»<sup>28</sup>.

<sup>26</sup>ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв. – 11.

<sup>27</sup>НБУВ НАНУ. Інститут рукопису. Ф. 61, № 1379. Того ж року ці міщани були обрані міськими урядниками.

<sup>28</sup>ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 55.



**«Зрада» як наслідок порушення («зламане») присяги**

В очах людей ранньомодерної доби присяга вважалася урочистим актом, що виконувався іменем Бога. Її порушення («зламане») або «фальшива клятва» («кривоприсяжництво») сприймалося як зрада. В нашому випадку йтиметься про зраду інтересів міста, тобто, порушення присяги на «вірність» місту, міській громаді.

Згідно з положеннями «Порядку міських судів...» засідання міського суду мали бути таємними. До збереження в таємниці міських справ урядників зобов'язувала, як відомо, присяга, якої, втім, не завжди дотримувалися. Так, у скарзі Київського магістрату на синдика Теодора Сусла, занесеної до володимирських гродських книг 23 серпня 1639 р., заявлялося, що синдик, порушивши присягу й угоду на службу магістратові, сконтактувався з радцею П. Сущиком, підозрюваним у фінансових зловживаннях, та виступив на судовому процесі не як інстигатор (обвинувач), а як його адвокат. Дещо раніше магістрат, запідозривши радцю-скарбника у фінансових зловживаннях, доручив Суслові провести таємне судове розслідування і зібрати всі необхідні документи для доведення його вини, після чого мало розпочатися слухання справи у вйтівсько-лавничому суді. Згідно з процедурою міських судів, після сформулювання поводом скарги позваний мав звернутися до суду за дозволом про початок т. зв. «гвару», тобто дебатів сторін, і суддя був зобов'язаний на це погодитися<sup>29</sup>. Поводом у цій справі від імені магістрату виступив Т. Сусло, позваним – радця П. Сущик, а свідками обвинувачення – міські урядники. Несподіваним для магістрату виявився крок синдика, який подав апеляцію до радецького суду, а згодом до Надвірного асесорського суду. Після перегляду справи в асесорії всі матеріали було повернуто до магістрату. Не виключено, що вирок вйтівсько-лавничого суду дістав підтвердження. Згодом, коли для позивача настав час розкрити у суді згорток документів, що надійшов з асесорії, Сусло вилучив обвинуваченого з-під міської юрисдикції і, прихопивши з собою різні документи й судові справи, разом із Сущиком зник з міста. Втікачі більше не повернулися, а магістрат змушений був призначити нового синдика. Головне ж звинувачення, пред'явлене в протестації цим особам, було сформульоване як «зламане присяги и виявлене секретовъ мѣстцких»<sup>30</sup>, що міськими урядниками однозначно трактувалося як зрада.

<sup>29</sup> Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999. S. 275.

<sup>30</sup> ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 74, арк. 1370–1371 зв. Опубл.: Кравченко В. Новий документ з історії судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст. // Архіви України. 1998. № 1–6. С. 113–121.

### «Зрада» як обман («ошуканє»)

Пересічним мешканцям міст раннього Нового часу був відомий ще такий варіант «зради» як обман, що тогочасною мовою звучало як «ошуканє». Підтвердженням тому є матеріали одного судового процесу, що провадився у Луцькому гродському суді.

11 грудня 1600 р. «славетний» Ян Брозик, краківський міщанин і купець, поскаржився на «невірного» (тобто, єврея) Зелика в тому, що той 11 вересня того ж року під час луцького ярмарку, прийшовши до Брозика, представився йому як слуга луцького біскупа, який приїхав з метою купівлі хутер. Зелик від імені свого пана попросив надати йому пару соболинних хутер та кілька пар «соболів». Ян Брозик, «яко человек молодой» (тобто недосвідчений), віддав йому «на указане» біскупа 2 соболинних хутра вартістю 100 зол. пол., 6,5 пар «соболів», 4 пари по 24 зол. пол., а також 2,5 пари по 18 зол. пол. З тими хутрами, як далі зазначається в акті, «тот то жид, ошукавши, зараз зникнул и з места утек, и *тым ошуканем* того купца, человека молодого, *здрaдил*». Ян Брозик через свого адвоката Миколая Чернецького подав скаргу на єврея Зелика до Луцького гродського суду. Звинувачений у свою чергу стверджував, що «слушне сторгувавши», заплатив купцеві за ті хутра, тоді як адвокат повода категорично заперечував факт оплати Зеликом вартості хутер: «...бо тои не идет ни о што иншоє, толко *о зраде а ошукане*, и могу я на него о зраде без футер попираг...». І далі, посилаючись на відповідну статтю Литовського Статуту<sup>31</sup>, адвокат продовжував наполягати на неправдивості свідчень позваного, який після купівлі товару зобов'язаний був у присутності свідків зробити запис до гродських книг про акт купівлі-продажу, але цього «не учинил, бо пилне ему было, *здрaдивши и ошукавши*, утекат пристойным способом...».

Суд вирішив посадити Зелика до в'язниці у замку і приставити до нього охорону, аби не втік<sup>32</sup>. Проте на цьому інцидент не вичерпався, і наступного року справа розглядалася неодноразово у гродському суді. Так, 5 січня 1601 р. слухалася справа «о зраду и ошуканье повода взгядом вымахлования и взята од него през обвиненого» під час ярмарку соболинних хутер. За наказом старости позивач мав визначити поручителя у цій справі. Ним став луцький лентвійт Якуб Козицький. Адвокат обвинуваченого, Миколай Пашковський,

<sup>31</sup> Своє обвинувачення адвокат обґрунтував, посилаючись, ймовірно, на артикул 3 «Для покою посполитого застановенье от злодейства», розділу XIV Литовського Статуту «О злодействе всякого стану», де зазначено: «...абы каждый съ подданныхъ нашихъ... хто бы кольвекъ што въ кого на торгу въ дому або где кольвекъ коня, вола, корову и иншиє всякіє речы купиль; то маеть на то мети баришниковъ людей добрыхъ веры годныхъ, и съ тымъ истцемъ, въ кого што купить, и съ баришники прійти до вряду замку бо двору нашого або до войта местского въ книги врядовые записати, а тыми, естли будет потреба, у права себе очистити. Нижли естли бы хто потом тую речъ позналь, и того передь врядомъ довелъ, же его властная речъ; тогды тот, хто купиль, передь врядомъ мает оному, хто позналь и довелъ, вернути, и будетъ ли мети, же при том лица много погигло, тогды тотъ, хто купиль, маеть отприсегнутися, ижъ болшей тыхъ речей не купил ани сведомъ».

<sup>32</sup> ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 211 зв. – 213.

наполягав на тому, що згідно з артикулом 26 розділу 4 Статуту його підзахисного не могли судити, оскільки він не був осілим ані в Луцьку, ані де-інде; крім того, позивач як християнин згідно з правом не міг висувати звинувачення проти єврея. Пашковський наголошував на існуванні окремого єврейського судочинства, незалежного від магістратського: «жидове маюť свой статутъ, привилеї, водле котрого маюť быти сужоны..., абы той мниманый казус не мел быти осужоны, знес и овшемъ показаль право писаное, иж жид ве вшеляких справах конъвинъкованый быт не може, тилко през жида». Натомість адвокат позивача посилався на артикули 3 і 4 XIV розділу Волинського Статуту, а також на артикули магдебурзького права з «Порядку судів...» (аркуш 18), де зазначено, «же тот жид, скоро зрадивши, утекаль, а утеканье само выдает повиннымъ и подеїзреннымъ», а також наголошував, що «каждый християнин завше в каждой справе близший ест до поконаня жида того статутом права майдебурского». Далі адвокат Я. Брозика, посилаючись на аркуш 18 кодексу «Juris Municipale», зазначив «же тот право свое для *зрады и хитрости своей*, которого звык обходит, и утратил», потім вказав на аркуш 20 того ж кодексу, де йдеться про те, що «*жидове зрадливе* се в купованью и продаванью обыходять», і просив, аби єврей був приведений до присяги так само, як і християни. На це обвинувачений відповів, що він «подъ тоє право не подлегаєт, тилко под привилей». Обвинувачувальна сторона доводила, що «тот жид его привилею на помоч брат и оным се щитити не може, бо не естъ обывателем тутойшем, толко гостемъ а гостемъ голым, нигде не оселымъ, за чимъ водлугъ учинку под каждое право подлегаєт и подпадаєт, так се теж кожного слухат повинен». Позваний подав апеляцію до старости, проти якої протестував позивач, оскільки єврей, «*зрадивши, утскъ*». Втім, суд допустив апеляцію і відпустив Зелика на поруки («на рукоємство»)<sup>33</sup>. На наступному засіданні суду 12 січня за нього поручилися шляхетні Політан Чеканський і Лукаш Стемпковський<sup>34</sup>, а на засіданні 24 січня він склав присягу у присутності двох свідків християнського віросповідання («людми добрыми, веры годными») та позивача, що «на поводе не вымахловаль и его ошукаль, але слушне сторговавши, ему готовыми пенезми заплатил», після чого суд звільнив обвинуваченого<sup>35</sup>.

Як бачимо, обвинувачення значною мірою будувалося на тому, що Зелик, «зрадивши и ошукавши», втік «пристойным способом». Щоб убезпечитись від втеч підозрюваних, у судах використовувалося поручительство. Так, 22 квітня 1645 р. у замковому суді м. Остер київський земський суддя та остерський староста Стефан Аксак розглядав справу київського міщанина Ждана Тадрини, який поскаржився на місцевого міщанина Ярмолу Макаровича, винного йому 105 зол. пол. Позваний не відмовлявся від свого боргу і зобов'я-

<sup>33</sup> Там само. Арк. 54 зв. – 58 зв.

<sup>34</sup> Там само. Арк. 68 зв. – 69.

<sup>35</sup> Там само. Арк. 77 зв. – 78 зв.

зався його віддати в Києві одразу по приїзді, а його дружина до того моменту в Острі була запорукою того, що її чоловік не втече від своїх обіцянок і тим самим нікого не зрадить: «...po którym żona poręka iest, że niema ucies, ani zdradzy»<sup>36</sup>.

### «Зрада» як підступність, віроломство («зрадецкий обычай»)

До особливо тяжких злочинів за Литовським Статутом належав напад «зрадливым потасмным обычаем» (розд. XI, арт. 17). Шляхтича, звинуваченого у такому ганебному вчинку, мали позбавити шляхетського звання і стратити четвертуванням чи посадженням на палю. Міщан за такі злочини також мали засуджувати до смертної кари – «карати на горло». Проте, як свідчать судові акти, злочинцям іноді «щастило» – вдавалося рятуватися втечею.

Загалом про вживання поняття «зрада» (або «зрадецкий обычай») на означення підступності при скоєнні тяжких кримінальних злочинів свідчить чимало актів із гродських книг. Одним із них є справа про напад і пограбування підданим пані Чолганської Лазарем львівського міщанина Юзефа, що розглядалася 16 червня 1588 р. на рочках Кременецького гродського суду. Зі слів потерпілого, нападник його як «чоловєска подорожного купецкого в дом свой принял ночовати и шлюбовал єму, дей, за спокойную госпуду, обещаючи єму, ижъ будет онъ у дому его безпечный». Однак господар будинку не дотримав своєї обіцянки. Вночі він та його спілник Олешко «умыслне, розбойным обычаем» завдали купцю кілька ножових ран, після чого «яко розбойники и здрайцы» неприємного купця вивезли у поле, де відібрали торбу з грошима на суму 300 талярів. Вироком міського суду м. Новий Збараж злочинці були засуджені до смертної кари. Згодом потерпілий через гродський суд безуспішно намагався отримати грошову компенсацію від пані Чолганської<sup>37</sup>.

Про ще один подібний випадок свідчить скарга шляхтича Войтеха Куровського, подана на олицьких міщан до Луцького гродського суду 16 вересня 1601 р. Згідно зі свідченнями потерпілого, 25 липня він їхав «яко человекъ никому ничего не винный дорогою добровольною». Тоді ж, біля с. Жуків, «с тылу зрадецьки, непристойне» на нього вчинили напад вісім олицьких міщан і завдали йому тяжких побоїв і ран<sup>38</sup>.

Резонансна для м. Луцьк справа про вбивство місцевим міщанином шляхтича Павла Жашковського розглядалася у Луцькому гродському суді в 1600 р. 10 липня до судових книг було внесено зізнання возного, де йшлося про втечу «злodeя, здрайцы, забойцы» маляра Романа Блазнюковича, якого було ув'язнено через «забитье и окрутное зрадецкое замордоване шляхтича учтывого». Зі слів сторожі, злочинець, «не ведати яким фортелем и промыс-

<sup>36</sup>ЦДІАК України. Ф. 1471, оп. 1, спр. 1, арк. 139 зв.

<sup>37</sup>ЦДІАК України. Ф. 21, оп. 1, спр. 25, арк. 63 зв. – 67 зв.

<sup>38</sup>ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 122–122 зв.

лом, взявши перед себе злий умысль, с того везеня, железа перепилавши, утек, которого тут в месте с пилностью о помоч чинечи шукали и найти его не можемо... кайданы железные, которые в него на ногах были, роспилованые и поламаные, до чого знат, же ему хто помочы давалъ». Останні слова свідчать про те, що злочинець мав спільників у місті, і, як видно з наступних актів, ними виявилися міські урядники – лентвійт Якуб Козицький, бурмистр Михайло Коблинський, лавник Андрій Кравець, міський писар Ярош Шустич<sup>39</sup>. На цих осіб було подано протестацію від 22 липня братом потерпілого – Яном Жашковським, який звинуватив міських урядників у відмові співпрацювати зі слідством. Незабаром, 24 липня того ж року до луцьких гродських книг була внесена «Прокламація» на Романа Блазнюковича «яко принцыпала а властного мордерцы того тела, зрадецьким обычаєм зраненого». Чим закінчилася ця справа – невідомо<sup>40</sup>. За подальшими актами доля луцького маляра не простежується.

### «Зрада» і «зрадці» в повсякденному житті

Інвектива «зрада» трапляється у судових книгах у найрізноманітніших контекстах, від конкретних звинувачень до невмотивованої лайки. «Зрадца, злий а нецнотливый человек!» (1564 р.), «Зрадца а посульник!» (1563 р.), «Здрайцо нецнотливый!» (1629 р.) – ось характерні лайки тих часів<sup>41</sup>.

Приводом для лайки могли бути будь-які конфлікти, побутові сварки, які найчастіше виникали між особами напідпитку. Одним із свідчень того є скарга, вписана до книг Володимирського гродського суду 23 липня 1566 р. Її подав служебник берестейського підстарости Дмитра Сопеги Криштоф Ардолтовський. Позивач скаржився на володимирського міщанина Матиса Постригача, в будинку якого він певний час мешкав і в присутності якого, а також іншого міщанина – цехмистра кравецького Івана, був побитий міщанином Якубом Барвером. Виж Грицько Киянський, опитавши свідків, з'ясував обставини інциденту. За показаннями свідків, два тижні до того, як потерпілий і обвинувачений «в светлицы беседы вживали», між ними сталася сварка, яка закінчилася бійкою і завданням поранень К. Ардолтовському. Зі слів господаря будинку Матиса Постригача, спершу Якуб образив Криштофа: «...не ведати зь якоє причины ложь задал, поведаючи: лжешь яко песь...». Криштоф Якубові в свою чергу відповів: «Сам ест такий», на що Якуб одразу відреагував: «Не кравець я тебе, якост кравца бил *зрадливе*», після чого схопився за зброю. Ардолтовський, будучи беззбройним, вийшов до сіней і також взявся за шаблю. Господар будинку, намагаючись «пригасити» конфлікт, заборонив подавати їм спиртні напої. Кожен з учасників конфлікту пообіцяв, що з нього

<sup>39</sup>ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 51, арк. 316–316 зв.

<sup>40</sup>Там само. Арк. 340.

<sup>41</sup>Яковенко Н. М. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»... С. 70.

«звада» не почнеться, але не дотримався обіцянки. Барвер запропонував Ардолтовському ще випити з ним, але останній мовив: «Негодне єст до мене пит, же мене так *мениш зрадцею*». І в той час ображений Якуб наніс удар кордом Криштофові, і штихом поранив йому руку. Криштоф, у свою чергу, «добивши шабли», також поранив руку Якубові. Закінчився цей інцидент двотижневим ув'язненням шляхтича К. Ардолтовського<sup>42</sup>.

### «Вірність» і «зрада» в подружньому житті міщан

На жаль, через брак необхідних для дослідження даної теми джерел – міських книг XVI – першої половини XVII ст. – неможливо докладно проаналізувати функціонування цих понять у міському соціумі Волині й Київщини. Єдина добре збережена оригінальна книга Луцького магістрату за 1638–1640 рр. не фіксує жодного випадку подружньої зради. Причиною цього, ймовірно, було небажання міщан виставляти «на публічне обговорення» своє особисте життя і ставати об'єктом глузування з боку сусідів. Павло Алепський, перебуваючи в Києві у 1653 р., занотував у своєму щоденнику:

«...Намъ говорили, что всякій разъ какъ поймають въ этой козацкой странѣ въ прелюбодѣяніи мужчину и женщину, тотчасъ собираются около нихъ, обнажаютъ ихъ и садятъ, какъ цѣль для пушекъ. Это у нихъ неизмѣнимый законъ, и никогда никто не увернется отъ этого наказанія»<sup>43</sup>.

Перелюб сприймався як тяжкий гріх, а у правовій сфері кваліфікувався як злочин, що карався смертю. У тогочасних нормативних документах і законодавчих збірниках не вживалося поняття «зрада» на означення подружньої невірності, а тільки як «чужолозство»: «Cudzołostwa iawnne, te maią być zawsze karane; tak mężczyzny iako białogłowy: nie ma tego urząd nigdziey dopuścić u owszem gardłem o to wedle prawa zawsze karano»<sup>44</sup>. Хоча у буденному житті траплялися випадки, коли урядники міського суду нехтували цією надто суворою постановою і знаходили інші види покарань для перелюбників. Свідченням тому є теза Б. Гроїцького, дописана ним у виданні «Артикулів магдебурзького права...» 1629 р. про те, що цієї постанови вже рідко дотримуються і нікого смертю за «чужолозство» не карають, хоча Пан Бог допускає покарання за такий гріх смертю: «Teraz te rzeczy barzo się zabieżały, że nikogo o to nie karzą; a też Pan Bóg kaźni dopuszcza, o jawne rzeczy jawnie karać raczy»<sup>45</sup>.

<sup>42</sup>ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 111–112.

<sup>43</sup>Сборник матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. Кієвъ, 1874. Отд. 2. С. 87.

<sup>44</sup>Speculum Saxorum, libro 2, art. 13 et libro 3, art. 1 // Artykuły prawa majdeburskiego... // ЦДІАУК. Ф. 32, оп. 1, спр. 8, стор. 51.

<sup>45</sup>Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... S. 47.

Справи про перелюб знаходилися у компетенції духовного суду, декрети якого рідко вписувалися до гродських, замкових і міських книг. Втім, гродські книги зрідка фіксують такі види злочинів. Так, 30 квітня 1582 р. до луцької гродської книги було записано зізнання Яна Скурки, звинуваченого у перелюбі з міщанкою Галшкою, дружиною луцького балвера Каспора, якому вдалося піймати «на гарячому» винуватців: «въ дому матки тое жоны его Рупинское на чужолозстве учиненномъ засталь, за чим дей мене тутъ до замку и на горло былъ осадиль. И то самъ сознаваю, ижъ не што иньшого за такой выступъ мой не заслужиломъ былъ, одно даньемъ горла». Посадженому до замкової в'язниці й засудженому до смертної кари Янові вдалося вмовити намісника луцького владики Дмитра Григоровича, міського писаря Богуша Ванковича та вїйтівського писаря Йосифа Андросовича, аби ті в свою чергу «упросили» скаржника вибачити позваного. Отримавши «змилованье» від Каспора, Ян Скурка заприсягнувся, що незабаром залишить Луцьк і буде ввжди оминати це місто<sup>46</sup>.

Ще один декрет луцького міського суду у справі про перелюб вписали до гродської книги 20 листопада 1596 р. зі слів возного, який був присутній у ратуші на гайному суді, де слухалася ця справа. 23 липня того ж року у присутності лентвійта Богуша Ванковича, бурмистра Матвія Трушевича, райці Михайла Пилиповича та чотирьох лавників до міського суду були позвані балвер Станіслав Хрустель, уродженець містечка Величка з-під Кракова, та дружина луцького столяра Ганна. Чоловік Ганни засвідчив, що він разом з іншими особами застав уночі «на гарячому» дружину і балвера у своєму будинку:

«...ижъ сее ночи о године третей, упросивши слугъ и сторожу у пана бурмистра, абы шоль въ домъ свой, чуючи и бачачи непооднокротъ жону свою стороны стану малженьского въ чужолозстве подозреную, и кдымъ тихо въ домъ свой зъ огнемъ пришоль, засталемя дей Станислава, балверчика, въ светлицы своей подъ лавою и жону свою надъ нимъ стоячую, закриваючи его...».

Незадовго до цього обвинувачений, зі слів позивача, аби засвідчити свою палку прихильність його дружині, утяв собі середнього пальця на лівій руці, а потім «...изъ мосту у Стырь также за здоровье ее былъ ускочиль». Чоловік Ганни неодноразово закликав «чужоложників» припинити зустрічатися, але ті «не хотели въ томъ зломъ учинку чужолозскомъ загамоватися». Обвинувачений зізнався на суді у скоєнні злочину, проте Ганна відмовлялася визнати свою провину і все заперечувала. Коли її чоловік Войтех почав вимагати від неї підтвердження правдивості її свідчень присягою, та у всьому зізналася («сознала учинок свой чужоложнй»). Суд, «прихилиючися до права посполитого Майдебургского», посилаючись на аркуш 59 «Саксонського Зерцала»,

<sup>46</sup>ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 376 зв. – 377. Опубл.: Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909. С. 334–336, № XCIII.

виніс вирок смертної кари для обох правопорушників. Доля розпорядилася так, що першою була покарана Ганна, якій на площі перед ратушею відрубали голову, тоді як «балверчику» пощастило – кат не стяв йому голови, лише поранив у шию («не ведати, если за яким уфолкгованемъ мистровымъ, чили такъ за припадкомъ якимъ не стять, толко у шии образонъ») і той «съ пляцу живо увошоль»<sup>47</sup>.

Іноді факт подружньої «зради» поєднувався з іншим видом злочину – грабуванням. Такий випадок зафіксований у луцькій гродській книзі 20 червня 1602 р. Іван Татарин подав скаргу на свою дружину Марію, міщанку з м. Корець, яка 11 лютого, «препомневши боязни Божое и стративши встыдъ стану своего малженского», разом зі своїм коханцем «неякимс Закгурским» забрала деякі речі з будинку й намагалася втекти, але була затримана чоловіком. 2 червня, «не покинувши и не переставши того своего злого и неучтиво-го учинку и в стане малженскомъ явного чужолозства», вона таки втекла з іншим чоловіком, прихопивши з собою чимало грошей і речей. Суму завданих збитків скаржник оцінював на 100 кіп гр. лит.<sup>48</sup>

Завдяки ретельним пошукам у книгах замкового суду Житомира вдалося виявити ще два випадки, які, проте, навряд чи підпадають під штамп «подружня зрада», скоріше за все їх можна кваліфікувати як «подружня невірність». Так, 7 жовтня 1583 р. міщанин Кіндрат Постригач поскаржився на Самсона Сосновського, до якого втекла його дружина Огапка Харитонівна, скориставшись відсутністю чоловіка і забравши з собою чимало речей:

«без вѣдомости моеѣ пошла ѡт мене проч, и в тот час в мене погинуло речей немало, то естъ згинуло в мене с коморы зъ замка двѣсти прадива лну, полведра меду пресного, сыров двадцать, ведро масла, полотна локот сто посполитого, кошул вышиваныхъ коленьскихъ женскихъ три, шолку чирвоного, золотниковъ двадцать, тесма шолковая, чепец шолковый, ланъцушокъ сребреный, плахта наполная с чернцомъ, поясъ ѡксамитный, пряжи наряденоѣ немало, гршей готовыхъ копъ двѣ, скворода».

Виправдовуючись у суді, міщанка доводила, що її чоловік з нею погано поводився, через що вона, власне, і втекла:

«А ѡгапка, ставши ѡчевисто, повѣдила на жалобу, коли ж, дей, ѡн, отеждчаючи, мнѣ хлѣба не вставиль и мене соромотит и бьетъ и проч мене выгнал. Я-м, дей, пошла проч поневоли з дому и ключ ѡт коморы повѣсивши, ае, дей, есми ничего з дому [не брала]».

Натомість її чоловік доводив у суді протилежне:

<sup>47</sup> Там само. С. 473–475, № СХVIII.

<sup>48</sup> Там само. С. 490–491, № СХХIII.



«я тебе з дому не виганяль и стравы и хлѣба тебе достаток давал, але, дей, ты без вѣдомости моеѣ пошла проч. И прошу, дей, пне вряде, ѡ вижа, абыхъ тыѣ речи свои застати моглъ, што ми погынули»<sup>49</sup>.

Показовим у цьому випадку є те, що потерпілого хвилювала не стільки втеча його дружини або подружня невірність, як зниклі з комори речі.

Інша справа розглядалася спершу у духовному суді, а згодом у замковому житомирському (завдяки чому збереглися матеріали цієї справи). 16 березня 1606 р. у замковому суді міщанин з м-ка Кодня Петро Гаврилович скаржився на свого тестя Моноско, вїйта м-ка Білилівка, який не хотів йому віддавати своєї дочки, дружини скаржника: «...для котороѣ причыны жоны моеѣ мене не даѣтъ, што мене прычыну даѣтъ и мене до шкоды приводит, и мене из жоною разводит». Як з'ясувалося, батько був проти переїзду дочки до іншого містечка і запрошував зятя переїхати до нього. Дочка позваного, дружина скаржника, також не виявила особливого бажання щодо переїзду, чим образила свого чоловіка. Виправдовуючись у суді, вїйт Моноско зазначив: «...и ж мы тебе причыны жадное не даѣм, толко прииды до Белиловки ко мне на змешканѣ и з жоною своєю мешкаи. Я то же боронити ѣѣ не буду. А до колка ѣѣ не дам». Духовний суд став на бік скаржника, проте вїйт «росказаня оного не слухал и жоны оному зятєви своєму не отдал», після чого той вирішив взяти випис декрету духовного суду і разом із свідком-возним звернутися за підтримкою до замкового суду<sup>50</sup>.

Тему подружньої «вірності» певною мірою можна простежити на прикладі вінових записів і заповітів. Так, 8 жовтня 1608 р. Василь Шавула-Іллінський зробив віновий запис своїй дружині Настасії Ходичанці:

«...ку тому теж видечи ѣѣ до себѣ в станѣ малженском жичливыѣ, хут и упримую милост и услугованѣ, котороѣ она мене, малженкови своєму, яко щирая и зычливая малжонка завше чинит и чинит не переставает, што все хотечи ѣи вдячне нагородити и оноѣ хути и до конца себе позыскати, не будучи на то, ни от кого прымушоньи ани намовеньи, але по доброй воли моеи и з добрым розмыслом, маючи волность добрами своими власными, яко хотечи шафовати, даю, дарую и тым листомъ моимъ записую по животе моемъ всю маѣтность мою...»<sup>51</sup>.

Складаючи на схилі життя заповіти, у передсмертний час міщани не забували про своїх «верных», «уприйме милых малжонок», яким відписували частину своїх маєтностей. Василь Ходика-Креницький, одружений з дочкою київського купця Федора Митковича Єфросинією, з якою він мав семеро

<sup>49</sup>ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 19 – 19 зв.; Опубл.: Актова книга Житомирського гродського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). / Підготував М. К. Бойчук. Київ, 1965. С. 65–66. – Акт № 32.

<sup>50</sup>ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 273 зв. – 274. Опубл.: Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. 3. С. 522–524, № СХХVII.

<sup>51</sup>РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 633.

дітей, у своєму тестаменті від 11 вересня 1616 р. згадав про її відданість і подружню вірність:

«...котоною то всею маетностью моею вышеи помененою такъ шафую и диспону на прод з сумы готовое вышеи помененое малжонце моеи панеи Поси Митковне, которая зо мною в малженстве завжды учтиво мешкала, и дозору маетности мнѣ уприиме помагала и вѣк свои зъжила, даю, дарую и записую тисечу золотых полских готовых...»<sup>52</sup>.

\* \* \*

Отже, у ранньомодерному суспільстві «вірність» була незмінним супутником не тільки «почтивого» шляхтича, а й ледве не кожного міського урядника в тих містах Волині й Київщини, що користувалися магдебурзьким правом. «Вірність» асоціювалася насамперед з відданістю місту (інтересам ради та громади міста). При цьому особливе місце в житті міщан займала присяга, яка мала сакральний характер. Інститут присяги широко використовували у повсякденному житті також пересічні мешканці міст, які, утім, «вірність» не завжди високо цінували, хоча ця категорія фігурувала в кодексі міщанських чеснот.

Антитеза «вірності» – «зрада» засуджувалася дуже гостро й ототожнювалася зі «злом» і «безчестям», а зрадці – зі злочинцями. Порушення «вірності» громаді і раді міста сприймалося як «зрада» корпоративним інтересам (міській корпорації). У буденному житті поняття «зрада» використовувалося найчастіше як метафора: будь-який неадекватний вчинок міг викликати осуд у міському суспільстві і звинувачення у «зраді».

## Додатки

### № 1

#### **Присяга київських міщан на вірність великому князю литовському і королю польському Сигізмунду Августу**

*16 (?) грудня 1554 р., Вільно*

Присага мешчань киевских, ижъ мешкаючи на Украинѣ маюот  
во всем г[о]с[по]д[а]ру и Речи Посполитои верни быти

Мы, подданыи г[о]с[по]д[а]ра нашего корола его м[и]л[о]сти, штьчызньники Великого кнзства Литовьского, мешчане киевские Семень Мелешьковъ,

<sup>52</sup>РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 2 об. – 3.

Іацько Кошкколдеи, Іацько Руть, Денись Максьимовичь, Сопонь Пивовичь, Гаврыло Рои, Сльхимь Уласовичь, Богъдань Маликовичь, Лукьянъ Булыенокъ, Гришъко Максьимовичь, Юрько Климович, Павель Мачеха, Кирькорь Идирковичь, присягаемъ Богу в Троицы единому и Пречыстои Б[о]городицы и всимъ светымъ,

ижъ господару нашему приржоному королю и великому кнзю его милости Жыкгимонъту Авъгусту, будучы и мешъкаючы на тои Украине, в Києве, и везьде иньде с купльами, торьговльами своими езьдючи на всакомъ // мєстьцы будучы, маемъ его м[и]л[о]сть г[о]с[по]д[а]ру нашему, Паномъ Радамъ и всимъ паньствамъ г[о]с[по]д[а]рськимъ веръни быти, веру, подданство и всякие на послушьнейшыє и зычливыи послуги чынити, никому са иному, а всобливе московському великому кнзю и земли его селцемъ и инымъ всимъ неприятелемъ г[о]с[по]д[а]рськимъ мыслью, а чога Б[о]же не даи учынькомъ не прыхилати и ещє, где быхъмо што такового ведати, слышати и черезъ знаки або прычины дорозумети могъли, шкодъливого г[о]с[по]д[а]ру его м[и]л[о]сти, паньствомъ его м[и]л[о]сти г[о]с[по]д[а]рськимъ, а всобливе в тои Украине замьку, мєсту и всеи земљи втьчызной господарскои Києвської, такъ мєжы своими, яко и чужоземьцы всимъ тымъ сами себе вдинь другому здоровью и маєтности, повинности своєи кровънои, наконецъ втець сыну, братъ брату, детемъ, не ролькуючы ани укрываючы и не затаиваючы г[о]с[по]д[а]ру его м[и]л[о]сти, Паномъ Радамъ або кнзю воеводе, што наборздєи давати ведати, простерегаючы и жаднымъ вбычаемъ того вть ихъ м[и]л[о]сти не утайти.

И во всемъ верне справедливє сюю прысагу нашу г[о]с[по]д[а]ру его м[и]л[о]сти, Паномъ Радамъ, Великому князьству ховати будемъ до нашихъ животовъ. И братю нашу, которыи тутъ до г[о]с[по]д[а]ра не прыехали, детєи нашихъ напоминати и учыти будемъ, абы н[ы]не и на вьси потомъныи часы водле тоє прысаги нашое и его такежъ, яко мы за нихъ присягаемъ, вбовезани будучы заховалисє и тому досыть чынили.

Такъ намъ Б[о]же помози, а естли мы несправедливє присягаемъ, Б[о]же насъ убии въ души и в теле, на семъ светє и на будушомъ.

РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 249, л. 73 – 73 об.

## № 2

### Присяга на міське писарство Яна Томковича

3 березня 1639 р., Луцьк

#### Przysięga p. Jana Thomkowicza na pisarstwo

Ja, Jan Thomkowicz, przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu, panom raicom i wszystkiemu pospolstwu miasta tego w urzędzie moim pisarskim, na który iestem wybran, wiernym być y ławnikow, rad mieyskich, ktore poznam albo ktorych mi

sie zwierzą nikomu nie obiawiać. Rzeczy te, ktore się przy sądzie dzieią, wiernie według mego nawyszego rozumu chcę napisać y czytać tak ubogiemu, iako bogatemu. A tego nie chcem opuścić dla miłości, boiazni, nienawisci, gniewu, przyiazni, darow y innych rzeczy.

Tak mi, Panie Boże, pomagai.

ЦДІАК України. Ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 92.

### № 3

#### Акт продажу будинку від Катерини Мужинової Петрові Пшекупному

*20 березня 1602, Олика*

Actum feria secunda die mensis marty duodecima.  
Anno Domini millesimo sexcentesimo secundo

Katarzyna Murzynowa

Piotr Przekupny

Przed urzędem woytowskiem panem Waławem Słoniczłwskim oblicznie stanąwszy Katarzyna Murzynowa iawnie zeznała, iż dom swoy przez męża iey niebosczyka Bartosza Mikolajowskiego Murzyna odkazany, leżący na ulicy Szewskiej, między domami z iedney strony Siemiona Przekupnia, a z drugiey Pozniaczychyna // pułpacku leżący ze wszystkim budowaniem, tak szeroko długo y okoliczno, iako w swoich miedzach iest zdawna wymierzony, sprzedała na wieczność za kop monety i lidzby litewskich trzynaście gotowych i odliczonych. Nic na siebie samą i potomki swe prawa, panstwa i własności w ten dom daley nie zostawując, ale wszystko prawo swoje na pomienionego pana Piotra Przekupnia zupełnie wlewaiąc.

Tamze pomieniona Katarzyna Murzynowna przez uczciwych Dawida Babińskiego i Iwana Siedelnika, ławników przysięgłych, a Iwana, sługę woytowskiego, dała w wiązanie w opisany dom przerzeczonemu kupcowi. Lecz iednak urząd, to iest pan woyt, referuiąc się na to, iż to panom raycom wiedziec należy, gdyż constituciami świętey pamięci to iest warowano, aby obcym maiętności mieyskie zawozone ani wiecznością przedawane nie były, ażby przysięgę miastu uczynieli, a pogotowiu tu obecnie mieszkał y wszystkie powinności zarowno z inszemi obywatelami tego miasta pełnił y wykonywał. Przerzeczony pan Piotr Przekupny temu wszystkiemu, gdy do wzdania na sądzie gaynem to będzie dosyć czynić, przyobiecał.

To iest pamiętnem urzędem założono, y do xiąg mieyskich ołyckich zapisano.

ЦДІАК України. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6, арк. 10 зв. – 11.